

І.О.КОЧЕРГІН

УДК 94 (477.7)

ДВОРЯНСТВО КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЗЕМСЬКИХ НАЧАЛЬНИКІВ

В статті мова йде про роль і місце дворян Катеринославської губернії в процесі запровадження інституту дільничних земських начальників

Ключові слова: земський начальник, дворянство, Катеринославська губернія, контрреформа, селянське управління

В статье речь идет о роли и месте дворян Екатеринославской губернии в процессе внедрения института участковых земских начальников

Ключевые слова: земский начальник, дворянство, Екаеринсолавска губерния, контрреформа, крестьянское управление

There are the role and place of Katerinoslav region nobility in process of introduction the establishment of divisional zemsky chiefs is considered in this article

Keywords: zemsky chief, nobility, Katerinoslav region, Counterreforma, peasent government

Інститут земських дільничних начальників, запроваджений однією з «контрреформ» Олександра III на даний момент досить докладно викладений як в історичних так і в правознавчих студіях [2; 7, 10; 11; 23].

Однак роль і місце дворянства в умовах запровадження нових правил адміністративного управління внаслідок реформи 12 липня 1889 р. дослідники окремо не розглядали.

До 1917 р. робіт присвячених цьому питанню по суті не має. Є лише публіцистичні нариси, авторами яких є представники дворянського стану. Саме «Положення про земських дільничних начальників» і наслідки його впровадження вони оцінювали в основному позитивно, вважаючи, що цей інститут приніс користь як дворянам так і селянам [22, с.53].

В радянській історіографії історики О.А.Ліберман та Ю.Б.Соловйов, які спеціально вивчали історію впровадження інституту земських начальників, відзначали дворянську спрямованість «контрреформи»

12.07.1889 р., яка підсилювала політичні позиції дворянства [11, с.201; 23, с.191]. Більш зважено оцінював цю «контрреформу» дослідник історії пореформеного дворянства А.П.Корелін. «Поміщики, – вважав А.П.Корелін, – побачили в законі реалізацію своїх прохань про посилення місцевої влади», водночас уряд розглядав дворянство як поставщика кадрів для державного апарату [10, с.199, 200-201].

Сучасна дослідниця А.В.Ващенко близька до позиції А.П.Кореліна, вважаючи, що «закон про земських начальників став певним компромісом між прибічниками посилення ролі дворянства та прихильниками подальшого реформування системи управління» [2, с.12].

Російський юрист Гурьянов М.М. заперечує, що «контрреформа» 12.07.1889 р. сприяла реставрації поміщиків-кріпосників. На його думку, земські начальники навпаки допомогли викоринити багато зловживань в селянському управлінні [7, с.17].

Отже, щодо ролі і місця дворянства в процесі запровадження інституту земських

начальників серед дослідників існує широкий спектр думок.

З'ясуємо як «Положення про земських дільничних начальників» було сприйнято катеринославським дворянством, якої ваги воно надавало новому інституту, наскільки широко дворяни були представлені в новому селянському управлінні.

Та спочатку, варто нагадати ключові, на наш погляд, моменти «Положення про земських дільничних начальників», яке було підписане імператором Олександром III 12 липня 1889 р.

Вимоги до кандидатів в земські начальники були схожі на ті, які висувалися до мирових посередників і мирових суддів: вік 25 років, володіння земельною власністю в повіті або хоча б садибою, вища освіта (середня освіта теж допускалась), служба маршалком дворянства не менше трьох років чи на посаді мирового посередника, мирового судді або членом присутствія у селянських справах [18, с.511].

До прерогатив земського начальника за законом відносилось багато обов'язків. Основними серед них були: 1) нагляд за селянським громадським управлінням, 2) охорона безпеки і громадського порядку у разі відсутності повітового справника чи станового пристава, а також керівництво повітовою поліцією (поліцейські урядники, сотські, десятські), 3) розгляд скарг селян, 4) розгляд всіх присудів волосних і сільських сходів, 5) нагляд за мирськими капіталами, опікою сиріт, 6) опіка над господарським благоустроєм і моральними настроями селян, 7) виконання обов'язку мирового судді і обов'язкового члена повітового у селянських справах присутствія в особливих випадках, 8) розгляд цивільних позовів на суму до 500 рублів, а також деякі дрібні кримінальні злочини. За не виконання наказів, земський начальник міг накладати арешт до 3 діб або штраф до 6 рублів [18, с.513-515, 517].

Зважаючи на схожість деяких повноважень, сучасник тих подій М.П.Семенов, порівняв земського

начальника і мирового посередника. Однак він же визнав, що земський начальник був більш залежний від губернської влади [22, с.52]. Справді, земський начальник мав ширше коло обов'язків і більшу владу над селянами: адміністративну і поліцейську. Мировий посередник виконував власне посередницькі функції і мав доволі обмежену владу над селянами, але більшу свободу від впливу губернської влади [3, с.204-206].

Земський начальник входив до складу повітового з'їзду, але для запобігання можливих зловживань він не міг увійти до складу повітового земського зібрання від сільської громади своєї дільниці [18, с.512, 519].

В рік підписання Олександром III «Положення про земських дільничних начальників» Катеринославське дворянство зібралось на своє чергове зібрання.

Під час роботи зібрання, яке тривало з 21 по 28 вересня обговорювалося багато поточних питань: про облаштування каплиці на залізничній станції Лозова на честь порятунку Олександра III та його сім'ї під час аварії, яка сталася 17.10.1888 р.; про перенесення чергового дворянського зібрання з вересня на січень місяць; про конфліктну ситуацію, яка склалася серед дворян Слов'яносербського повіту [20, л.18, 25, 30-38]; про заснування жіночої дворянської гімназії [30, с.2]; про заснування окремої посади маршалка дворянства в Маріупольському повіті; про соло-кредит [13]; про заснування приватного дворянського банку та інші питання [14].

Подібні питання розглядалися катеринославським дворянським зібранням регулярно, і, зазвичай, не викликали великого зацікавлення. Як правило, чергові засідання відвідувало від 100 до 150 дворян. Однак в цей раз до Потьомкінського палацу з'їхалося майже 200 представників благородного стану Катеринославщини. 25 вересня на засіданні були присутні 179, а 26 вересня – 180 дворян [14].

Такий ажіотаж був викликаний подією, яка збурила не лише дворян Катеринославщини. Піднесення, яке запанувало серед дворянства було викликано виданням «Положення про земських дільничних начальників». Відкриваючи зібрання, губернатор Д.М.Батюшковнагадав, що адміністративне значення виборних представників дворянства розширюється. Губернський маршалок дворянства А.П.Струковдодав, що акт 12 липня 1889 р. є прямим наслідком розуміння імператором потреб народу, щоб російське дворянство, як і колись, зберігало перше місце у справах місцевого управління і суду [12, с.3].

В кінці засідання, яке відбулося 25 вересня А.П.Струков запропонував присутнім вислухати вітальний адрес на ім'я імператора Олександра III. Зібрання вислухало адрес «в глибокомублагоговінні стоячи і виголосило одностайний гучний (крик – І.К.) ура» [14]. В адресі катеринославського дворянства висловлювалася «безмежна вдячність за виказану велику милість», яка була визнанням історичних заслуг дворянства. Дворянство наголошувало на тому, що не думки про першість благородного стану рухають ними, а розуміння покладених на дворянство обов'язків, які воно зобов'язується виконати на благо Росії [14].

Для передачі вдячного адресу за довіру дворянству, висловлену в «Положенні про земських начальників» депутатом був обраний губернський маршалок А.П.Струков [20, л.4].

Дворянство не могло не відмітити для себе посилення їхньої ролі в місцевому управлінні. Від 1861 р. дворянство прагнуло цього, і, здавалося, що воно, нарешті, отримало те, що було свого часу втрачено внаслідок селянської реформи.

Втім, думка дворян щодо закону 12.07.1889 р. не була все ж такою одностайною. У своєму огляді це відмітив голова губернського жандармського управління. В огляді він писав, що серед

дворянства часто лунають протести з боку «передових» дворян на ті пільги, які даровані імператором «Положенням про земських дільничних начальників». Після появи вітального адресу присяжні засідателі Катеринославського окружного суду¹ склали ухвалу і зібрали 75 рублів сріблом задля увічнення будь-якою дією пам'яті Олександра II, який здійснив судову реформу, що запроваджувала інститут мирового суду [5, л.1 об.].

Отже, далеко не всі дворяни бажали збільшення своїх адміністративних повноважень. Можливо, «передові» дворяни розуміли, що від цього закону в основному вигравали не дворяни, а держава, яка врешті посилювала свій контроль на місцях, а селянство в свою чергу потрапляло під контроль дворянства.

Протягом кількох місяців тривав підготовчий процес втілення в життя основних постулатів «контрреформи»: повітові маршалки дворянства складали списки кандидатів, які перевірялися на відповідність вимогам закону; губернське присутствіє поділило повіти на дільниці; були обрані кандидатури земських начальників, яких, врешті, затвердив міністр внутрішніх справ з подачі губернатора.

Після закінчення підготовчого періоду, першого вересня 1890 р. в Потьомкінському палаці зібралися земські начальники. До них звернувся новий катеринославський губернатор В.К.Шліппе: «Дворянству дарована державним вождем нашим нова велика довіра. На маршалків дворянства покладена важка, але благородна задача, якою можна пишатися! Вам, панове, земські начальники вручена тверда урядова влада, котра повинна об'єднати в собі: піклування, охорону благопристойності, безпеки і прав приватних осіб на дільницях ваших. ... Церква, школа, лікарня, притулок повинні користуватися теплою турботою земського начальника» [29, с.2]. Своє слово сказав і губернський маршалок А.П.Струковна обіді, влаштованому на честь земських начальників. До слів губернатора він додав,

що «з цього часу політична репутація (дворянського – І.К.) стану ... визначення ступеню його придатності, перебуває частково у ваших руках» [29, с.2].

Перші персони Катеринославської губернії ще раз окреслили межі повноважень, надані дворянам «Положенням про земських дільничних начальників». Хоча, насправді, виділені губернатором напрямки: церква, школа та інші не вповні відповідали тим обов'язкам, які поклалися на земських начальників. Тут, напевно, губернатор висловив радше своє побажання, оскільки опіка школою, медициною, притулками більшою мірою відносилося до прерогатив земств. А.П.Струков, який був відомий своєю відданістю самодержавству і належав до «консервативного» дворянського табору, дав зрозуміти, що від того як дворяни виконують покладені на них обов'язки буде залежати їх майбутнє. Складалося враження, що до цього часу самодержавна влада не вповні довіряла дворянству, а інститут земських начальників був запроваджений як свого роду тест на відданість дворянської корпорації.

Для багатьох дворян запровадження інституту земських начальників насправді стало таким собі критерієм довіри до них з боку самодержавної влади. Один із земських начальників Катеринославського повіту Г.Т.Гаркушевський в своєму зверненні до селян порівнює свою посаду із обов'язками батька сімейства. «Вищим начальством, – говорив він, – я призначений земським начальником на вашу ділянку і за царським велінням на мене покладена влада як батька сім'ї, як вашого начальника-покровителя, захисника і судді» [19, с.1].

Г.Т.Гаркушевський так визначав для себе свої обов'язки земського начальника: турбота про сільськогосподарський устрій, припинення між селянами пияцтва, бійок, крадіжок, грабунків, потрав чужих луків, охорона сиріт, вдів, піклування про старих та убогих, оберігання селянської моралі, спостереження за навчанням дітей у страху

Божому Гадаю, що таке його ставлення було щирим, оскільки перед вступом на посаду він просив Господа допомогти йому виконати вищу волю царя, аби справдити покладену на нього довіру [19, с.2].

Для радянської історіографії такі як Г.Т.Гаркушевський були типовими представниками дворянського стану: віддані і слухняні виконавці царської волі. Відомий публіцист, маршалок дворян Новомосковського повіту (1860-1866) М.Б.Герсеванов саме таких дворян відносив до найкращих людей Росії [4, с.59].

Григорій Тимофійович Гаркушевський (1842-після 1916 р.) належав до сім'ї великих землевласників. Його батько губернський секретар Тимофій Тихонович володів маєтком площею 3025 десятин, а сам Григорій Гаркушевський у 1882 р. мав 1424 десятини землі в Катеринославському повіті [27, с.62, 65], закінчив Харківський університет [8, арк.55]. Посаду земського начальника він вважав важливою, бо він очолював 4 ділянку в Катеринославському повіті протягом чверті століття. Його ім'я значиться серед земських начальників в «Екатеринославском адрес-календаре» за 1916 р. [9, с.255].

Г.Т.Гаркушевський не був схожий на слухняного виконавця царської волі. Швидше, він справді бачив своє покликання в опіці над селянством, як і багато інших дворян Катеринославської губернії, які стали земськими начальниками. За сприяння Г.Т.Гаркушевського в Томаківці (входила до складу 4 ділянки) з'явилися земська лікарня, агрономічний пункт, кілька шкіл, народна аудиторія та бібліотека читальна при ній, на яку Г.Т.Гаркушевський пожертвував 100 рублів [31, с.185, 187]. Варто відзначити, що Григорій Тимофійович все ж вирізнявся серед своїх колег, оскільки на початку ХХ ст. підвладна йому земська ділянка вважалася передовою не лише в Катеринославському повіті, але в усій губернії.

Колега Григорія Гаркушевського Микола Самсонович Папчинський, який теж багато

років виконував обов'язки земського начальника 2 дільниці в Катеринославському повіті, турбувався про кращий устрій господарств сільських господарів не менше. В листі з приводу виходу в світ першого номеру «Вестника Екатеринославского земства» він наголошував на тому, що сільським господарям потрібна допомога з боку земства і новоствореної агрономічної служби². «Хотів би бачити, – писав він, – на сторінках його (видання – І.К.) вказівки потужних засобів у справі захисту нашого пригніченого господарства від ворогів внутрішніх і зовнішніх» [17]. Зрозуміло, що слова М.С.Папчинського стосуються не лише звичайних селян. Тут, напевно, мова йде більшою мірою про дворян-землевласників, але занепокоєння станом сільського господарства свідчило про зацікавлення Миколи Самсоновича, як земського начальника, у покращенні загальної ситуації в сільському господарстві.

На жаль, ми не маємо можливості проаналізувати думки інших земських начальників щодо своїх обов'язків. Але, припускаємо, що ставлення частини колег Г.Т.Гаркушевського і М.С.Папчинського до нової ролі було подібним. Серед земських начальників було багато великих землевласників з достатніми доходами, такі як згадуваний вище штаб-ротмістр Микола Самсонович Папчинський, який володів мастком площею 1197 десятин; колезький радник Іван Михайлович Яковлев – 3199 десятин [24, с.40, 68].; титулярний радник Олексій Васильович Депрерадович – 1288 десятин; губернський секретар Василь Олексійович Коптев – 1127 десятин [21, с.48]; губернський секретар Григорій Григорович Коваленський – 1219 десятин [28, с.385]. Малоімовірно, що вони шукали для себе «тепле» місце з непоганим жалуванням і можливістю просування по службі³.

Хоча, великі землевласники серед земських начальників не склали більшості, їх присутність свідчила про певне устремління дворян виконати волю монарха

і послужити державі і народу в якості представників місцевої влади в селянському управлінні. За це також свідчить той факт, що багато новообраних земських начальників в різний час служили дільничними чи почесними мировими судьями, входили до складу повітових і Катеринославського губерньського земського зібрань. Тобто, заняття громадськими справами було для них звичною справою.

Були й такі дворяни, для яких служба на посаді земського начальника була засобом покращити матеріальне становище.

Майже половину земських начальників склали відставні військові, при чому більшість з них в чинах штаб-ротмістра, штабс-капітана, поручика (див. таблицю 1). Зазвичай, такі чини отримували дворяни, які вийшли у відставку після не тривалого періоду служби. Як правило, це були молодші сини дворян-землевласників, яких до служби в армії підштовхнули обставини (не можливість отримати пристойну освіту, відсутність власного великого земельного наділу, не бажання йти служити на дрібні чиновницькі посади). Отримавши чин не нижче X-IX класу, такі дворяни йшли у відставку і намагалися знайти себе в різних інституціях місцевого або державного управління. Благо, що реформи Олександра II та контрреформи Олександра III давали безліч можливостей в цьому напрямку: земства, мировий суд, губернські і селянські присутствія, інститут земських начальників. Тут можна було мати задовільну матеріальну винагороду і можливість просуватися щаблями Табелю про ранги, не почувавши себе чиновником, до яких дворянство ставилися негативно.

Серед земських начальників були і титуловані особи: барон М.П.Беллінгаузен і князь В.Б.Манвелов. Дехто з числа обраних у 1890 р. земських начальників згодом посів важливі посади в дворянському та земському самоуправлінні, як наприклад, І.К.Абаза, який у 1906-1912 рр. був головою Катеринославської губерньської земської управи, І.П.Магденко – у 1900-1911 рр.

очолював Новомосковську повітову земську управу та П.О.Ган – у 1899-1905 рр. очолював дворянство Новомосковського повіту.

Інститут земських начальників Катеринославщини почасти був представлений цілими сім'ями. Наприклад, брати Віктор та Микола Борисовичі Манвелови, які очолювали дільниці у Верхньодніпровського повіту, Микола, Павло і Віктор Порфировичі Лабінські, які служили у Верхньодніпровському, Новомосковському і Маріупольському повітах відповідно [16, с.8, 9, 10].

Всього на 1890 р. Катеринославська губернія мала у своєму складі 8 повітів і була поділена на 54 земські дільниці. З них у 51-й були призначені земські начальники. Три дільниці залишались вакантними, що

жандармського управління вважав, що інститут земських начальників набував всі більшої довіри з боку селян. «Блага інституція земських начальників все більше ... набуває довіри з боку більшості селян, – писав він у черговому звіті» [6, л.3].

Така думка викликає сумніви, оскільки обсяг влади над селянською громадою, наданої дворянам «контрреформою» 12.07.1889 р. був настільки значний, що без зловживань не обходилося. Американський дослідник С.Беккер цитуючи графа С.Вітте, вказував, що ідея Олександра III про благородного поміщика, який справедливо будесудити селян своїй дільниці була ілюзією. Таких поміщиків із самого початку було дуже мало [1, с.218].

Дані про клас земських начальників Катеринославської губернії на 1890 р. згідно з «Табелем про ранги»⁴

Клас за «Табелем про ранги»	чин		Всього осіб
	цивільний	воєнний	
V	1		1
VI	8		8
VII		1	1
VIII	2		2
IX	3	13	16
X		7	7
XII	3	2	5
XIII		1	1
XIV	1		1
Без чину			9
Вакансія			3
Всього	18	24	54

свідчить про не таке вже й одноставне бажання дворянства служили на посаді земського начальника. З тих 51-го через 10 років продовжували службу земськими начальниками 18 дворян.

Хоча у 1890-х роках дворяни могли знайти собі застосування на службі у земстві або в дворянському самоуправлінні, більше третини дворян 10 років поспіль продовжували виконувати покладені на них обов'язки земських начальників. Непевно, що для них в цьому випадку поєдналися служба і покликання.

Наскільки сумлінно дворяни виконували свої обов'язки сказати важко. Начальник

Підсумовуючи вищевикладене, слід визнати, що «Положення про земських дільничних начальників» було сприйнято дворянами Катеринославської губернії не однозначно, хоча все ж переважали піднесений настрій та ентузіазм. Губернська влада під час втілення положень «контрреформи» зустрілася зі схожими труднощами, що й інші губернії Росії – відсутність достатньої кількості бажаючих обійняти посаду земського начальника, про що свідчить тривала наявність кількох вакансій.

Не можна однозначно стверджувати, що земськими начальниками ставали лише

через матеріальну складову. Хоча малоземельні дворяни переважали кількісно, процент великих землевласників був доволі значний, що дає право стверджувати, що дворянами рухали не лише фінансова і кар'єрна привабливість посади земського начальника. До того ж біля чверті дворян, обраних земськими начальниками у 1890 р., в різний час працювали в губернському земському зібранні, дехто з них обіймав посаду мирового судді або входив до повітових чи губернського у селянських справах присутствій. Отже, можна говорити, про елемент покликання і громадського обов'язку, який чітко проглядається у виступі земського начальника 4 дільниці Катеринославського повіту Г.Т.Гаркушевського [19, с.2].

Безперечно, що внаслідок реформи підсилилась роль губернського та повітових маршалків дворянства, особливо останніх. Але їх вплив мав локальний характер, оскільки принципи рішення приймалися на рівні урядової влади, меншою мірою – губернської. Варто погодитись з думкою дослідниці А.В.Ващенко про компромісний характер «контрреформи». Самодержавний уряд, за своєю природою авторитарний, не міг віддати весь обсяг влади на місцях в руки дворян, які хочі вважалися опорою «престолу і монархії», однак, передача до рук спадкового дворянства всієї повноти влади на місцях ніколи не входила до планів імперського уряду. Тому, з одного боку спадкові дворяни отримали адміністративну та елементи поліційної влади над селянами, повітовий маршалок, увійшовши до повітового з'їзду, а губернський – до губернського, отримали додаткові важелі впливу на селянське управління. З іншого боку земські начальники більше ніж мирові посередники у свій час залежали від волі губернатора і, по суті, використовувалися в якості державних чиновників зі всіма атрибутами: жалування і відповідне нагородження чинами за службу.

Дворяни, які з XVIII ст. намагалися відсторонитися, так би мовити «втєкти», від державної (чиновницької) служби, напроclud спритно були залучені до неї імперським урядом тією, насправді, позірною реальністю влади, яку дворянство побачило в законі від 12 липня 1889 р.

Примітки:

- 1 Посади засідателів зазвичай, обіймали дрібнопомісні або середньопомісні дворяни. Одним з членів суду був відомий своїми ліберальними поглядами Г.А.Залюбовський. Серед присяжних значилися К.Г.Гегело, О.Ф.Боровиков та інші [15, с.517].
- 2 Агрономічна служба Катеринославського земства створена у 1890-х роках.
- 3 Земські начальники в перші роки запровадження «Положення про земських дільничних начальників» отримували 2500 рублів жалування, а їх служба дорівнювалась до цивільної служби державного чиновника.
- 4 Підраховано автором за матеріалами преси [25; 26] та видань статистичного характеру [16, с. 8-10; 20; 23].

Список використаних джерел та літератури:

- 1 Беккер С. Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С.Беккер. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.
- 2 Ващенко А.В. Институт земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук – Х., 2002. – 16 с.
- 3 Высочайше утвержденное положение губернских и уездных по крестьянских делам учреждений // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Отделение первое. ТXXXVI. 1861. – СПб.: В типографии II отделения собственной ЕИВ канцелярии, 1863. – С.202-218.
- 4 Герсегованов Н.Б. О социализме редакционных комиссий. Письма к председателю их генералу Ростовцеву / Н.Б.Герсегованов. – Берлин: Mitscher & Rostell, 1860. – 64 с.
- 5 Государственный архив Российской Федерации (далі ГАРФ). – Ф.102. – Оп.88. – Д.47. – Ч.24. – 1890 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии 16 л.
- 6 ГАРФ – Ф.102. – Оп.91. – Д.152. – Ч.11. – 1893 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии 16 л.
- 7 Гурьянов М.М. Институт земских начальников в конце XIX - начале XX вв. и его региональные особенности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Нижний Новгород, 2007. – 24 с.
- 8 Дніпропетровський національний історичний музей. Відділ рукописів – Вторая часть Родословной книги

- дворянства Екатеринославской губернии с 1886 г. – Арх. 536.
9. Екатеринославский адрес-календарь. 1916 г. – Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1916. – 504 с.: ил.
  10. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
  11. Либерман А.А. Состав институаземских начальников // Вопросы истории. – 1976. – №8. – С.201-204.
  12. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1889. – №75. – 23 сентября. – С.2-3.
  13. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №76. – 27 сентября. – С.3.
  14. Очередное Екатеринославское губернское дворянское собрание (Окончание) // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1889. – №78. – 4 октября. – С.3.
  15. Памятная книжка и адрес календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1889. – 600 с.
  16. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 год. Екатеринославская губерния. Отдел третий / Под редакцией Я.Г. Гололобова – Екатеринослав, 1899. – Вып.1. – С.1-74.
  17. Папчинский Н.С. Письмо земского начальника 2 участка Екатеринославского уезда в Екатеринославскую губернскую земскую управу // Вестник Екатеринославского земства. – 1903. – 16 октября. – №1. – С.11.
  18. Положение о земских участковых начальниках // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т.IX. 1889. – СПб.: В государственной типографии, 1891. – С.510-524.
  19. Речь земского начальника 4 участка Екатеринославского уезда Григория Тимофеевича Гаркушевского, обращенная к крестьянам с. Томаковки 16 сентября 1890 г. // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1890. – №80. – 10 октября. – С.1-2.
  20. Российский государственный исторический архив. – Ф.1284. – Оп.223. – Д.87. – 1889 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии. Началось 23.09.1889 г. Решено 28.09.1890 г. – Л.59 л.
  21. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. – Екатеринослав: Печатано в типографии Я.М. Чаусского 1886. – Т.П.
  22. Семенов Н.П. Наше дворянство. – СПб.: В государственной типографии, 1898. – 85 с.
  23. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в России в конце XIX века / Ю.Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 383 с.
  24. Список дворян землевладельцев на 1899 г. // Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии (С одной картой). – Екатеринослав: Типография губернского земства, 1899.
  25. Список участковых земских начальников Екатеринославской губернии, с указанием постоянного их местопребывания и наименование волостей, входящих в состав каждого земского участка // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1890. – №97. – 8 декабря. – С.1.
  26. Список участковых земских начальников Екатеринославской губернии, с указанием постоянного их местопребывания и наименование волостей, входящих в состав каждого земского участка // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1890. – №98. – 12 декабря. – С.1.
  27. Список частным владельцам Екатеринославского уезда за 1882-1883 гг. // Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1882 р. – Екатеринослав: Печатов типографии Я. Чаусского 1883. – С.62-70.
  28. Статистическо-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Выпуск 1. Славяносербский уезд. – Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского 1886.
  29. Хроника // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1890. – №70. – 5 сентября. – С.2-3.
  30. Хроника // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №76. – 27 сентября. – С.1-2.
  31. Чабан М.П. Григорій Гаркушевський // Чабан М.П. Птахи з гнізда Придніпров'я / М.П. Чабан. – Д.: ВАТ Дніпрокнига, 2005. – С.184-189.